

A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtitkárai

*Szerkesztette
Szilágyi Adrienn*

MTA HUN REN

Budapest, 2023

*A kötet a Magyar Tudományos Akadémia és Könyvtára alapításának 200 éves
évfordulója, az MTA200 ünnepi programsorozata keretében, az Akadémia támo-
gatásával jelent meg.*

© Szilágyi Adrienn, 2023

© Szerzők, 2023

© Magyar Tudományos Akadémia, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2023

ISBN 978-963-416-384-8

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás,
valamint a fordítás jogát, az egyes tanulmányokat illetően is.

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia és a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Nyomdai előkészítés: HUN-REN BTK Történettudományi Intézet

Tudományos Információs Osztály

Vezető: Kovács Éva

Olvasószerkesztő: Bardi Erzsébet, Kovács Éva

Képszerkesztő: Kocsis Gabriella

Tördelés: Demeter Gitta

Nyomdai munka: Pauker Holding Kft., Budapest

Felelős vezető: Strausz Éva

Erdei Ferenc

Erdei Ferenc

Több szerepben nyomot hagyva

„Tudósi és politikusi pályájának olyan egybefonódását állítja elének Erdei Ferenc életműve, hogy a kettőt lehetetlen elválasztani” – fogalmazott találóan Kulcsár Kálmán.¹ Erdei életművében valóban szétszalazhatatlanul egybefonódott irodalmi, tudományos és politikusi működés, ráadásul e szerepek egyáltalán nem problémamentesen jegecesedtek ki az alábbi témakörök körül: a magyar társadalomszerkezet sajátosságai, a honi településfejlődés és mezőgazdaság kérdései, valamint – élete utolsó szakaszában – a tudománypolitika.

Makó, 1910. december 24.

Budapest, 1971. május 11.

1957. december 20. – 1964. április 24.
1970. február 6. – 1971. május 11. †

II/14. Erdei Ferenc
Ismeretlen fényképész felvétele
20. század első fele

ERDEI FERENC MINT NÉPI SZOCIOGRÁFUS

Erdei Ferenc 1910. december 24-én született Makón, paraszti háttérű hagymakertész családban. Családi szocializációját egyszerre határozták meg a paraszti lét kötöttségei, a forrongó Viharsarok múltja és jelene, valamint a protestáns hagyomány. Személyes habitusát legalább ennyire formálta olthatatlan tudásszomja, eltökélt társadalomreformer hivatástudata és Szabó Dezső radikális társadalomkritikája.² A makói iskolás éveket a szegedi Ferenc József Tudományegyetem követte, ahol az Állam- és Jogtudományi Karon folytatott stúdiumokat. Legnagyobb hatást Horváth Barna jogszociológiája és Surányi-Unger Tivadar gazdaságtudományi órái gyakoroltak rá. A harmincas évek legelejétől jelentek meg a paraszti élet problémáit tárgyaló tanulmányai, miközben bekapcsolódott a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának falukutató munkájába is. Katonáskodása idején, 1933 májusában a társadalmi rend elleni izgatás vádjával hadbíróság elé állították és hét hónap fegyházra ítélték. Ezután ausztriai, németországi, hollandiai és svájci tanulmányutakkal tágította látókörét, majd tapasztalatait a makói hagymás szövetkezet titkáráként igyekezett próbára tenni a gyakorlatban. Mindeközben az írást sem hanyagolta el: 1934-ben látott napvilágot *A makói parasztság társadalomrajza* című dolgozata, mely a kor úttörő jellegű tudományos szociográfiája.

Erdei a *Magyarország felfedezése*-sorozatban megjelenő 1937-es szociográfiájával, a *Futóhomokkal* robbant be a magyar közéletbe. Ebben a lírai hangvételű munkájában elsősorban a Duna–Tisza közti parasztság életét vizsgálta tanulmányai és tapasztalatai alapján. Innentől fogva a népi írók első sorába tartozott: részt vett a Márciusi Front körüli munkálatokban, 1939-ben a Nemzeti Parasztpárt (NPP) megalapításában, s több fontos népi fórum (például a *Válasz*, a *Kelet Népe*, a *Szabad Szó*) munkatársa lett. 1937-től Budapesten, 1939-től Szigetszentmiklóson élt, vagyis a főváros pezsgő szellemi életéből is ki tudta venni a részét. Eklektikus munkamódszerére példa a *Parasztok* (1938) című könyve, mely a földművesrétegek széles horizontú, nemzetközi szakirodalom alapján, történelmi ma-

gyarázóerővel – ugyanakkor irodalmias módon és élményszerűen – megrajzolt tablója. Bár Erdei politikai aspirációi kudarcba fulladtak, írói munkássága ekkoriban, a harmincas évek végén, negyvenes évek elején teljesedett ki. Elsősorban szaktudományos felvérteztségével hozott újat az addig jobbára intuitív módon folytatott honi falukutatásba, jóllehet őt is íróként, nem pedig tudósként tartotta számon ekkoriban a közvélemény.³ Településszociológiai érdeklődését tanúsítja a *Magyar város* (1939), a *Magyar falu* (1940) és a *Magyar tanyák* (1942) című trilógia. A *Magyar faluban* gazdag láttatóerővel és – némiképp a *Futóhomok*hoz hasonlóan – etnocentrikus módon, vagyis a „svábok” és „zsidók” károsnak beállított szerepét egyfajta magyar fejlődésmoddal szembeállítva tárgyalta témáját. Tanyatipológiájára azonban már nem a korhangulat, hanem Hajnal István történelemszemlélete hatott elsősorban, s ez a hatás teljesedett ki a *A magyar paraszttársadalom* (1941) című tudományos szociográfiájában. Tudományos szempontból mégsem ez az ismert mű a legmaradandóbb szociográfiája, hanem az 1943-as *A paraszti társadalom* című tanulmánya.⁴

Erdei összességében – mint minden népi szociográfus – tényanyagát politikai céljai alá rendelte, és 1943 előtt egy sajátos polgári átalakulástól remélte az alávetett sorsközösségként megjelenített parasztság felszabadítását.⁵ Ekkoriban a tanyás mezővárosi fejlődés országos kiterjesztése mellett érvelt, figyelmen kívül hagyva a realitásokat, például a kecskeméti gazdák nagymérvű eladósodását.⁶ Még nagyobb hatást gyakorolt a honi társadalomértelmezésekre az általa kidolgozott kettős társadalom elmélet, mely a magyar társadalom középső és felső rétegeit egy markánsan elkülönülő rendies („úri”) és polgári („zsidó”) részre bontotta, míg a társadalmi piramis aljára a kettős elnyomatást szenvedő munkás és paraszti rétegek kerültek. Erdei az 1943-as szárszói konferencián tárta a maga teljességében nyilvánosság elé koncepcióját. Németh Lászlóval vitázva irreálisnak nevezte a „harmadik utat”, s a kommunizmus szükségszerűségét engedte sejtetni. Beszédének politikai célzatossága és hangzatos marxista retorikája ellenére itt is sajátos módon ötvözte a Hajnal Istvántól

kölcsönzött történet-szociológiai értelmezési kereteket a történelmi materializmus következtetéseivel, hasonlóképpen, ahogyan azt *A magyar társadalom a két háború között* című, sokáig lappangó tanulmányában tette.⁷ A végül csak halála után, 1976-ban publikált kézirat viták sorát indította el a magyar társadalomfejlődésről, jóllehet a többféle szempontrendszerrel érvényesítő szöveg meglehetősen inkoherens volt.⁸ Az Erdei-féle társadalommodellek szaktudományos kritikája ugyanakkor nem jelenti a szociográfusi életmű elértéktelenedését, mivel azokat a szerző belülről átélte, s plasztikusan megjelenített paraszti tapasztalatai hitelesítik – immáron történeti forrásként.⁹

A POLITIKA KÜZDŐTERÉN

Erdei tudatosan készült a politikusi szerepre, s ennek megfelelően 1944. október második felében veszélyes feladatra vállalkozott: testvérével átszökött a fronton és Szegeden kapcsolatba került a Moszkvából hazatért kommunista vezetőkkel. Saját kérésére felvették a Magyar Kommunista Pártba, ahol taktikai okokból fedett párttagként tartották nyilván.¹⁰ Így lett – formálisan az NPP képviseletében – 1944. december 23-án az Ideiglenes Nemzeti Kormány belügyminisztere. Ilyen minőségében Bibó Istvánnal együtt kidolgozta a magyar közigazgatás reformtervét, mely a társadalmi egyenlőtlenségeket utópisztikus módon, az alföldi tanyás mezővárosi modell országos kiterjesztésével igyekezett felszámolni.¹¹ A tervek megvalósítására nem maradt ideje: 1945 novemberében kivált a kormányból, s az NPP alelnökeként, 1947 februárjától a párt főtitkáraként tevékenykedett tovább. 1948 szeptemberétől tért vissza a politika élvonalába, amikor is az államminiszteri pozíciót töltötte be, 1949 júniusáig. Ezután közel három évig – a sztálinista kolhozosítás idején – földművelésügyi, 1953–1954-ben igazságügyi, 1954–1955-ben ismét földművelésügyi miniszter, 1955–1956-ban pedig a minisztertanács elnökhelyettese lett, vagyis a Rákosi Mátyás irányította sztálinista diktatúrában, Nagy Imre első kormányában,

majd az ideiglenesen visszarendeződő „keményvonalasok” idején is a legfelsőbb szinten politizált, miközben 1951-ben – a vallásüldözések delején – elvállalta a református egyház tiszántúli egyházkerületének főgondnoki tisztségét.¹² Politikai szerepvállalását a legsötétebb ötvenes években – személyes ambíciói mellett – a Horthy-rendszerrel való teljes leszámolás törhetetlen akaratával, politikusi képzetlenségével, illúzióival, majd félelmeivel magyarázhatjuk.¹³

Az 1956-os forradalom és szabadságharc idején Erdei Nagy Imre mellé állt és civil vezetője lett a Maléter Pál vezette tököli kormánydelegációnak. Mély nyomokat hagyott benne, hogy a szovjetek őt is letartóztatták. Kiszabadításáért Rusznyák István akadémiai elnök és Erdey-Grúz Tibor főtitkár is erőiesen interveniált Kádár Jánosnál,¹⁴ s szabadrálbra kerülése után éppen ebben a körben, tudománymenedzserként és politikai lobbistaként találta meg a számításait. 1948-ban levelező, 1957-ben pedig rendes tagjává választotta az MTA, vagyis elismert tudós lett, s élete utolsó másfél évtizedében újból sorra jelentek meg – szakpolitikai témákat részletező – tanulmányai, kötetei. 1957 elején nevezték ki az MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézet, a későbbi Agrárgazdasági Kutató Intézet (AKI) vezetőjének, ahol a szisztematikus adatgyűjtés megszervezésével, valamint az agrárszektor jövedelmezőségére irányuló kutatások felkarolásával tűnt ki. Erdei a hatvanas években a Fehér Lajos körül csoportosuló agrárlobbi egyik legfontosabb tagja volt. Saját közelmúltjának is hátat fordítva kritizálta a sztálinista agrárpolitikát, propagálta a „vegyes üzemeket”, a háztáji gazdálkodást és a termelőszövetkezeti dolgozók érdekeltté tételét a termelésben.¹⁵ Ebbéli nézeteit az MSZMP Központi Bizottság ülésein, a Mezőgazdasági Tanácsban, a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsában, 1969-től pedig az Országos Szövetkezeti Tanács elnökeként is képviselte. A „Fehér-gárdisták” több tekintetben sikerrel jártak, így például korábban elképzelhetetlen összegeket lobbiztak ki az agrárszektor számára az államháztartásból.¹⁶ Az erőszakkal véghez vitt téésztés ugyanakkor a hagyományos parasztság felszámolását eredményezte.¹⁷

AZ MTA FŐITKÁRI SZÉKÉBEN

Erdei szociográfusként 1943-tól, politikusként 1945-től a központi irányítású, felülről levezényelt reformok híve lett, ám az idő múlásával egyre inkább eltávolodott utópisztikus ideáljaitól és a valósággal való szembenézés, valamint a politikai lehetőségeken belüli mozgástér kezdte el foglalkoztatni. 1957-ben elvállalta az MTA főtitkári tisztségét, melyet első ízben 1957. december 20-a és 1964. április 24-e között töltött be.¹⁸ Hűségét az új rezsim felé is demonstrálta: javaslatára zártak ki disszidált, illetve elítélt 1956-os akadémikusokat a tudós testületből,¹⁹ majd a kutatóhálózati átvilágítás után állományfrissítést hirdetett és a

„politikailag szilárd, elsősorban munkás- és paraszt-származású, megfelelő felkészültségű kutatók”

nagyobb arányú alkalmazását kezdeményezte.²⁰ Figyelme hamar a kutatásirányítási kuszaságok, párhuzamosságok felé fordult; ezeket az Akadémia, a Tudományos és Felsőoktatási Tanács és az Országos Tervhivatal közti funkciómegosztással tervezte orvosolni.²¹ A magyar tudomány helyzete és fejlesztésének fő irányai című programadó írásában nemzetközi összehasonlításban vonta meg a magyar tudomány mérlegét. Szóvá tette például a honi szociológia elmaradottságát, mely diszciplína aligha kapott volna utóbb önálló akadémiai kutatócsoportot hathatós támogatása nélkül.²² „A történelmi lecke egyértelmű: a népi demokrácia megszilárdulása, a szocializmus építése, szoros együttműködés a szocialista tábor országaival” – mutatott utat Erdei a nyilvánosság előtt,²³ miközben ugyanő már 1954-ben lehetővé tette munkatársai számára, hogy nyugati folyóiratokból is tájékozódhassanak, utóbb pedig azt is elérte, hogy saját kutatásaikat idegen nyelveken elérhetővé tegyék.²⁴ Minderre az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának elnökeként is ráhatása volt.²⁵ Erdei 1962-ben köteleződött el egy nagyszabású akadémiai reform mellett. Elképzelése szerint az MTA országos hatáskörű tanácsadó

testületté vált volna, míg az egyre gyarapodó intézethálózat számára az állami szakigazgatás módszereit körvonalazta. Terve azonban ekkor még kemény ellenállásba ütközött, s bukását eredményezte.²⁶

Erdei első főtitkári periódusa után az MTA alelnöke lett, emellett – többek között – az MTA Elnökségi Tanácsának tagjaként, a Szervezéstudományi Bizottság és a Szociológiai Bizottság elnökeként, valamint a *Magyar Tudomány* felelős szerkesztőjeként is szorosan kötődött az Akadémiához.²⁷ Az Akadémia falain túl a Hazafias Népfront Országos Tanácsának főtitkáráként reprezentált, 1965-től pedig a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának tagjaként valós politikai súllyal is bírt. Gyarapodó

számú üzemtani, tudománytervezési és szervezéstudományi írásaiban a tudományra ekkoriban olyan termelőerőként tekintett, melyet egyre inkább „nagyüzemi-
leg” (kollektívában) lehet a szocia-

lista társadalom számára hasznos módon művelni. A hatvanas évek vége felé a politikai klíma már kedvezett a reformoknak, így 1968 tavaszán gyakorlati céllal vetette papírra a *Gondolatok tudományos irányítási rendszerünk reformjához* című munkatervét, mely az új gazdasági mechanizmus részeként kínált alternatívákat egy hatékonyabb tudománymenedzsment számára.²⁸ Mivel Erdei képes volt elvont, bonyolult problémákat közérthetően interpretálni, elképzeléseit nemcsak munkatervek formájában, politikai fórumokon és tudományos szakfolyóiratokban, hanem ismeretterjesztő előadásokon, a rádióban és a napisajtóban is népszerűsítette.²⁹

A reformlobbai eredményeként 1970. február 6-án – az új alapszabálynak megfelelően – immáron a kormány által kinevezve lett ismét az MTA főtitkára, azzal a céllal, hogy vezényelje le az MSZMP KB által kezdeményezett szervezeti átalakulást. Ehhez elődje és utódja, Erdey-Grúz Tibor személyében elnöki támogatást is kapott, emellett a korábbiaknál szélesebb körű, a kormány által nyíltan felügyelt főtitkári hatalom állt rendelkezésére.³⁰ Stabil pozíciója és tekintélye egyszerre tette lehetővé számára, hogy ekkoriban

már olyan tabutémákról és kényes ügyekről is beszélhessen elnökségi üléseken, mint a magyarországi szegénység problémája, illetve Budapest és az agglomeráció „kritikus” viszonya.³¹ Az akadémiai reformok véghezvitelére azonban nem maradt ideje: a halálos kór hatvanéves korában, 1971. május 11-én magával ragadta. Élete alkonyán az akadémiai átalakulás ügyvitele mellett visszakanyarodott régi nagy témájához, a közigazgatási reformhoz, s éppen a halála

utáni napon jelent meg *Város és vidéke* című szociografikus reformterve.³² Ebben immáron egy alulról szerveződő, szakszerűen menedzselt, versenyre kész gazdasági és társadalmi berendezkedés mellett tett hitet, a lehetőségekkel és a regionális különbségekkel is számot vetve.³³

Bartha Ákos

JEGYZETEK

- 1 Kulcsár: *Erdei Ferenc*, 16.
- 2 Bognár: *A népies irányzat*, 87–105.; Papp: *A magyar népi*, 113–117.
- 3 Bartha: *Populizmus*, 62.
- 4 Vö. Bognár: *Népi szociográfia*.
- 5 Timár: Erdei Ferenc és Mendöl Tibor, 94.
- 6 Szilágyi: *Föld és hatalom*, 325.
- 7 Halmos: Erdei Ferenc, 60.
- 8 Kovács–Melegh: Az identitás játéka, 487–505.
- 9 Gyáni: Érvék a kettős struktúra, 221–231.; Gyáni: Empíria, 57–58.
- 10 Huszár: *Erdei Ferenc*, 299–300.
- 11 Bognár: A társadalmi terek, 29–34.
- 12 Erdei Ferenc főgondnoki beiktatása. *Az Út* 4 (1951) 18. sz. 1–2.
- 13 Bognár: Az önfeladástól, 214–218.
- 14 AL 3. Elnök (Rusznayák), 36/1/1. 13. sz. dokumentum. A Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány elnökéhez, Kádár Jánoshoz intézett levél Nagy Tamás és Erdei Ferenc ügyében. 1956. november 12.
- 15 Varga: Erdei Ferenc, 223–248.
- 16 Papp: *Fehér Lajos*, 288.
- 17 Vö. Ö. Kovács: *A paraszti társadalom*.
- 18 *A Magyar Tudományos Akadémia almanachja*. Bp., 1970. 252.
- 19 AL 3. Elnök (Rusznayák) 5/11. Az 1958. október 17-i elnökségi ülés jegyzőkönyve, 8–11.
- 20 AL 5. Főtitkár (Erdei) 25/8/5. Erdei Ferenc, Hevesi Gyula, Szabó Imre: Jelentés az akadémiai kutatóintézetek helyzetéről. 1959. július.
- 21 AL 5. Főtitkár (Erdei) 26/10. Nemes Dezső, Rusznayák István, Erdei Ferenc: Előterjesztés a Magyar Tudományos Akadémia feladatairól a magyar tudományos élet irányításában. 1959. október 23.
- 22 AL 3. Elnök (Rusznayák) 11/1. Az 1962. szeptember 28-i elnökségi ülés jegyzőkönyve, 18.; AL 5. Főtitkár (Erdei) 38/4. Erdei Ferenc feljegyzése Gujdi Barna elvtárs részére. 1963. december 21.
- 23 Erdei: A magyar tudomány, 59.
- 24 Varga: Egy hiányzó fejezet, 398–404.
- 25 *A Magyar Tudományos Akadémia almanachja*. Bp., 1962. 85.
- 26 Köpeczi: Erdei Ferenc, 535.
- 27 *A Magyar Tudományos Akadémia almanachja*. Bp., 1967. 113–114., 196–197., 333.
- 28 Erdei: Gondolatok tudományos, 214–221.
- 29 Varga: *Az agrárlobbi*, 102.; Romány: Erdei Ferenc, 7.
- 30 Pach (főszerk.): *Másfél évszázad*, 514–515.; Kónya: *Akadémiai törvények*, 34–38.
- 31 AL 151. b. Elnökségi ülések, 1970. szeptember–október kötet. Az 1970. szeptember 22-i rendkívüli elnökségi ülés (45.) és az 1970. október 27-i elnökségi ülés (32–43.) jegyzőkönyve.
- 32 *Magyar Nemzet* 1971. május 13. 6. (cím nélkül).
- 33 Bognár: *A társadalmi terek*, 38–43.